

Гунар Мəммədova

UŞAQ ƏDƏBİYYATINDA KUMULYATİVLİK VƏ ONUN RİTUAL- MİFOLOJİ ƏSASLARI

Kumulyativlik prinsipi uşaq ədəbiyyatının poetik strukturunun formalaşmasına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərmişdir. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan uşaq nəsrinin janr sisteminin formalaşmasında nağıl janrı ön mövqedə olsa da, amma uşaq poeziyasının janr sistemində təsir baxımından nəğmə mətnləri mühüm rol oynayır. Zəncirvarilik prinsipinə əsaslanan folklor mətnlərinin, xüsusən, düzgülərin forma və məzmun modellərindən istifadə ilə yazılı ədəbiyyatda “düzgü” mətnləri, kumulyativ strukturlu ədəbi nağıllar, kumulyativ nağıllara xas olan ayrı-ayrı mifoloji elementlərdən istifadə ilə yaradılan bədii örnəkləri daxil etmək olar.

Xalqın pedaqoji təcrübəsində təkrarlar uşağın dərk etmə, qavrama prosesindən ötrü zəruri əhəmiyyət daşıyır. Bununla yanaşı, kumulyativ səciyyəli mətnlər, əsasən, düzgülər və kumulyativ nağıllar mifik yaddaşın daşıyıcılığı baxımından səciyyəvi folklor mətnləri sırasındadır. Habelə bu tip mətnlərin poetik struktur özəllikləri folklor – yazılı ədəbiyyatın qarşılıqlı əlaqəsinin, qarşılıqlı təsirinin inkişafına əlverişli şərait yaradır. Azərbaycan uşaq poeziyasının əbədi yaşarlılıq statusu qazanan “Uşaq və buz” şeiri yazılan zaman M.Ə. Sabir “Qarı” adlı uşaq oyun nəğməsindən” (düzgü) bəhrələnmişdir. Həmçinin Hacı Səlim Qasımzadənin “Buzsındıran” ədəbi nağılının, “Dəbistan” jurnalında çap edilən “Bir Qozun düşməsi” adlı ədəbi nağılın və s. da poetikasında kumulyativ səciyyəli mətnlərin strukturu qaynaq mövqeyini qoruyur. Müvafiq olaraq birincidə dərsə gedən uşağın buz üstündə yıxılması, ikincidə qoca buzsındıranın buz

DİL VƏ ƏDƏBİYYAT

sındırarkən başına qəza gəlməsi və sonuncusu isə ağacın altında yatan quzunun başına ağacdən bir qozun düşməsi ilə hadisə başlanır. İlk baxışda gündəlik yaşayışda baş verən real həyat hadisələrinin uşaq təfəkkürünə uyğun, oynaq, ritmik bir formada, yumoristik tərzdə inikas kimi anlaşılır. Kumulyativ səciyyəli mətnlərin uşaq ədəbiyyatına təsirindən danışanda ilk öncə hadisələrin zəncirvariliyi, təkrarlığı göz önündə canlanır. “Uşaq poeziyasında kumulyasiya mətn qurmaq üçün məhsuldar kompozisiya üsulu olaraq meydana çıxdı. Kumulyasiya əsərin oyun potensialını və komizmini gücləndirir “(8, 6).

XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan uşaq ədəbiyyatında uşaq nəğmələrindən olan düzgülərin ritm və ahəngindən, poetik strukturundan istifadə ilə bir sıra ədəbi nümunələr yaradılmışdı. Qeyd edək ki, düzgülər uşaq folklorunun zəncirvari strukturu ilə fərqlənən poetik örnəklərindən hesab edilir. “Poetik şifahi xalq yaradıcılığının xüsusi formalı nümunələrinə “Düzgü” adının verilməsi şeirlərin quruluşundan doğmuşdur. Belə ki, misralar zəncirvari şəkildə bağlana-bağlana bir-birinin ardınca düzülür. Daha dəqiq desək, bəzi misraların sonuncu sözü ardınca gələn misraların əvvəlinci sözünü təşkil edir” (5, 228).

XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan uşaq ədəbiyyatında düzgü mətnlərinin poetik strukturuna müraciətlə yaradılan nümunələri iki yerə ayırmaq olar.

1. Folklor mətnləri üzərində müəyyən dəyişiklik etmək, misranı yaxud sözü dəyişməklə. Belə nəğmələrə iqtibas olunan hekayələrin də içərisində təsadüf edilir. Folkloordan bu tərz istifadə səciyyəvi hal olaraq özünü göstərirdi. Ə. Naxçıvanlının “Bacı və qardaş” əsərinin bir yerində “Əkil-Bəkil” düzgüsünün misraları dəyişdirilərək yeni nümunə yaradılmışdır:

Kəkilli bir quş idi,
Ağaca qonmuş idi

2. Folklor və özündən əvvəlki yazılı ədəbi ənənəyə əsaslanıb, düzgü mətnləri yaratmaq. Firudin bəy Köçərli yazır: “Mirzə Kazım düzgülərində xırdaca oğluna xitabən bəzi gülməli sözlər ilə belə oğluna ədəbə dair nəsihət də söyləyir. Düzgüleri bu sayaq başlayır.

Ay afərin, gül oğlum,
Gül oğlum, bülbül oğlum
Dərsin oxu rəvanla,
Sonra danış, gül oğlum!
Gedirdim harda gördüm,
Guya divarda gördüm,
Evdə siçan çox idi,
Pişik evdə yox idi.
Siçan çıxdı divara,
Əynində xaki-xara.
Birdən pişiyi gördü,
Döndü, baxdı qurudu.
Siçanlar at çapırdı,
Pişik durub baxırdı.
Tülkü giribdir bağa,
Hanı bəs bağban ağa?
Tülkü yedi üzümü,
Eşitmədi özümü,
Pıs-pısa sürmə çəkdi,
Çarqadın əyri бүkdü.
Tısbəğanın yoldaşı
Bişirdi yarma aşı.
Yarmanı dana-dana
Çıxartdılar meydana.
Quzular mələşdilər,
Torpağa bələşdilər.
Quzu məni görəndə,
Yerdən çiçək dərəndə
Pəri inək sağardı,

Oğlum, oğlum naz oğlum,
Dərsindən qalmaz oğlum,
Bülbül kimi dərs oxur,
İstər çox, yaz az oğlum.
Qələmini al əlinə
Bir yaxşı zad yaz, oğlum!
Oğlum gedər məktəbə,
Oxur, çatar mətləbə.
Dərsin oxur rəvanlar,
Nə oxuyubdur, anlar.
Daş üstə çiçək qazar,
Məşqini göyçək yazar.
Mənim oğlum candı,can,
Dərslərin oxur rəvan.
Gümüsdəndir dəvəti..
Qələmi var beş-altı,
Qələmdanı şəkili,
Qələmi xallı-milli,
Dəftəri var,tər-təmiz.
Kitabı ondan əziz.
Kağızları rəngbərəng,
Oğlum gətir yaz görək
Bu düzgülərin təməməsi özgə kitabımıza daxil olacaqdır ki, onda lisani ədəbiyyatımıza dair ənvaü əqsami-nəqlü hekayətlər dərc olunacaqdır “ (2, 223).

İnək bala doğardı. İnəyin balası var, Başında alası var. Bir qism ordan-burdan danışıb yenə oğluna rücu edib deyir.	
---	--

Hacı Kazımın sol sütunda verilən düzgüsünün başlanğıc hissəsinin məzmununa nəzər saldıqda bir-biri ilə məzmun əlaqəsi olmayan mətn parçalarından ibarət olduğu nəzərə çarpır. Məzmun əlaqəsi itmiş olsa da əsas olan oynaqlıqda və ritmdədir ki, bu xüsusiyyət uşaq folklorunun başlıca xüsusiyyətidir. Şeirin ayrı – ayrı hissələri müxtəlif folklor nümunələri və yazılı ədəbiyyata məxsus olan poetik örnəklərdən təşkil edilmişdir: Tülkü giribdir bağa, Hanı bəs bağban ağa misraları (L. N. Tolstoy. "Tülkü və üzüm" təmsilinin misraları - Bir günü tülkü qağa, Gəlib girdi bir bağa)". Göründüyü kimi sağ sütunda məzmun əlaqəsi deyil, daha çox ritm, ahəng, sözlərin sıralanması ön mövqedə durur. Bir sözlə, düzgülərdə məzmun dolaşlıqlığı, məzmunuz parçaların olması poetik xüsusiyyət olaraq özünü göstərir və uşaq ədəbiyyatında düzgü nümunələri yaradılmasında da özünü bütün aydınlığı ilə əks etdirmişdir. Mirzə Kazımın şeirində də uşaqları əyləndirmək üçün yazılan birinci hissədə məzmunuzluq bununla bağlıdır.

Ümumilikdə, kumulyativ səciyyəli uşaq folkloru nümunələri uşaq poeziyasının formalaşmasında zəruri əhəmiyyətə malik olmuşdur və Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının inkişafının əsas həlledici dönəmi olan XX əsrin əvvəllərində uşaq ədəbiyyatında bir sıra "Düzgü" mətnləri yaradılmışdır. Uşaq folklorunun əsasını təşkil edən düzgülərin ritm və ahənginə uyğun nümunələr ayrı-ayrı mənzum hekayələrin içərisinə daxil edilmişdir. Məsələn, Cabbar Əsgərzadənin «Qızıllı yarpaq, yaxud zəkali Ənvər» mənzum nağılının içərisində anaların öz uşaqlarını sevib əyləndirmək üçün düzgü biçimində olan poetik nümunələr yer almışdır.

Mehriban analar sevib oxşayır,

Bu növ ilə cocuqları əylədir:

“Sübh açılıb, can oğlum!

Ayıl uyğudan, oğlum!

Oxur, quşlar, bülbüllər,

Açıb bağçada güllər,

Yaşıllaşmış sünbüllər.

Sübh açılıb can, oğlum!

Ayıl, uyğudan oğlum!

Həyətdə var gözəl su,

Əl üzünü təmiz yu,

Bəsdir, oğul, bu uyğu (1, 127)

Uşaq folklorunda kumulyativ strukturlu sual-cavab formalı poetik nümunələr də mühüm yer tutur. Belə nümunələr böyüklər vasitəsilə uşaq repertuarına daxil olduqdan sonra oyun tərzini yaratmaq funksiyasının ön mövqeyə keçməsiylə səciyyələnir. Mərasim folkloru, dəfn ayinləri, bayram ritualları və s. uşaq folkloru repertuarında özünə yer ala bilər. Amma təbii ki, öz magik funksiyasından uzaqlaşmaq ritualların uşaq folkloruna keçidinin əsas əlamətidir. Ümumiyyətlə uşaqların böyüklərin folklor yaradıcılığını öz "nitq oyunlarına tabe etməsi" bir sıra tədqiqatçıların diqqətini çəkmişdir ki, V.İ. Çukovski, J. Piaje, L. S. Vıqotski, S.L. Mixaylevna və digər alimlərin tədqiqat predmetinə çevrilmişdir. Uşaq folklorunun mühüm hissəsini təşkil edən uşaq oyun nəğmələrinin formalaşmasının mifoloji əsasları vardır ki, kökləri çox əski görüşlərə dayanır. Düzgü mətnlərinin bir hissəsi sual – cavabdan ibarət olan poetik mətnlərdir ki, XX əsrin əvvəlləri uşaq ədəbiyyatında geniş yayılmış kompozisiya üsulu olaraq səciyyələnir.

Uşaq poeziyasında dialoqun fərqlənən və güclü tərəfi şeirdə sualın iştirakıdır. Sual-cavab və yaxud dialoq əvəzinə monoloq olsaydı uşaq təbiəti üçün cansıxıcı mətn təsiri bağışlayardı. Dialoq bir bədii üsul olaraq uşağa onu əhatə edən mühit, insanlar, təbiət qanunları haqqında informasiya ötürür. Ədəbi mətnin estetik mahiyyətinin artıran, ifadəliliyini göstərən bir üsul olaraq uşaq poeziyasında mühüm rol oynayır. Ayrı-ayrı poetik mətnlərdən olan nümunələrə nəzər salmaq. Uşaq poeziyasının poetik strukturunda sual-cavab modeli dünya uşaq ədəbiyyatı üçün səciyyəvi bir modeldir ki, müxtəlif yaşlı uşaqlara dünya, ətraf aləm haqqında məlumatı quru söz yığını tərzində deyil, uşağın ruhuna uyğun söz oyunu tərzində çatdırmağa imkan verir. "Beləliklə, oyun başlanğıcını əhatə edən dialoq və sual-cavab forması uşaq şeirinin estetik və idraki-koqnitiv təbiətini əks etdirir" (7, 116).

Kumulyativ struktur uşaq ədəbiyyatının və uşaq folklorunun başlıca cəhəti olaraq oyun elementinin gücləndirilməsində, oyun tərzinin yaradılmasında vacib rol oynayır. Son dərəcə məhsuldar bir medot, bədii üsul olaraq Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı, bütövlükdə dünya uşaq ədəbiyyatı üçün vacib amildir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Azərbaycan klassik uşaq ədəbiyyatı antologiyası. Bakı, Elm, 1998, 300s.
2. Firidun bəy Köçərli. Azərbaycan ədəbiyyatı. İki cild. II cild, Bakı, "Avrasiya Press, 464 s.
3. Məmmədov M., Babayev Y., Cavadov T. Pedaqoji mühit və uşaq ədəbiyyatı. Bakı, "Maarif", 1992, 288 s.
4. "Məktəb" jurnalı, 1912-ci il, 1-ci nömrə.
5. Ramazan Qafarlı. Uşaq folklorunun janr sistemi və poetikası. Bakı, "Elm və Təhsil" nəşriyyatı, 2013, 532 s.
6. Виноградов Г.С. Детские тайные языки. Иркутск, 1926.
<http://rus.1sep.ru/article.php?ID=200501604>
7. Лойтер, С. М. Поэтика детского стиха в ее отношении к детскому фольклору / С. М. Лойтер. - Петрозаводск: Изд-во ПетрГУ, 2005. - 216 с.
8. Изучение композиции кумулятивной сказки: к вопросу о формировании филологической компетентности студентов. Л. И. Черемисинова
https://elibrary.ru/download/elibrary_26478878_81685464.pdf

Резюме

КУМУЛЯТИВНОСТЬ И ЕЕ МИФОРИТУАЛЬНЫЕ ОСНОВЫ В ДЕТСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

Статья посвящена вопросам роли детского фольклора в формировании Азербайджанской детской литературы. Образцы детских песен, обладающие цепной структурой, оказали значительное влияние на формирование системы жанров детской литературы. Кумулятивная структура является общей особенностью детской литературы и детского фольклора, и играют важную роль в усилении игровых элементов, создании игрового стиля. Как исключительно продуктивный методом и литературный стиль является специфичным для Азербайджанской детской литературы и в целом мировой детской литературы. Основы фольклорных текстов с кумулятивной структурой со временем отдаляются от своего содержания. Это отдаление может показать себя на уровне одного маленького элемента. Маленький элемент, не имеющий большого значения для фольклорной поэтики, может нести необходимое значение в плане литературы. В основе кумулятивности лежит борьба с силами, занимающими противоположную продуктивности позицию. Со временем борьба подверглась различным изменениям в фольклоре. И выжила жалоба, как установление самого сильного.

Ключевые слова: детские песни, детская литература, кумулятивность, жертвоприношение, вопросы-ответы, опрос, диалог и пр.

Summary

EXISTENCE OF CUMULATIVE CHARACTER IN THE CHILDREN'S LITERATURE AND ITS MYTHIC-RITUAL BASIS

The article focuses on a role of the children's folklore in formation of Azerbaijan Children Literature. Samples of the children songs with chain structure had a significant impact over formation of genre system of the children's literature. Being a common feature of the children's literature and the children's folklore, a cumulative structure plays an important role in strengthening the game element and formation of game style. As an extremely productive method, it is typical for Azerbaijan Children's Literature and in general, for the World Children's Literature as an artistic method. Ritual principle of cumulatively structured folklore texts digresses from its subject matter with the lapse of time. This digression may show itself at level of a small element. While the small element is not of a significant importance for folklore poetics, but in the literature plane it may have material importance. Cumulation is based on a struggle with forces opposing the productivity. With the lapse of time, the struggle has undergone different changes. The complainment has survived as determination of the strongest.

Key words: children songs, children's literature, cumulative-type, sacrifice, question and answer dialogue etc.

Rəyçi: Kamran Əliyev. Əməkdar elm xadimi, AMEA-nın müxbir üzvü